

NA KRAJU SERIJE O STARIM CRKVAMA

Uvod

Konačno zaključujemo seriju u kojoj smo pokušali prikazati sve naše starokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve. U proteklih smo nešto više od pet godina obilazili i opisivali sve naše stare crkve, neovisno o tome jesu li u uporabi, pod krovom i većim dijelom sačuvane strukture, ili se nalaze u nejasnim i teško vidljivim tragovima, ili se o njihovu postojanju zna samo na temelju pisanih tragova i dovoljno uvjerljivih pretpostavki.

Seriya je započela s prvim brojem u 2006., a završava u 3. broju 2011. godine. Ukupno je, računajući s ovim, bilo 59 nastavaka jer je u proteklih nešto više od pet godina u četiri broja izostao nastavak samo onda kada se radilo o specijalnim brojevima koji su u cijelosti bili posvećeni jednoj temi (*Saboru hrvatskih graditelja*, godišnjici časopisa, *Institutu IGH* i obljetnici Zavoda za tehničku mehaniku Građevinskog fakulteta u Zagrebu). Svjesni smo da su mnogi takvu temu prepunu faktografskih podataka redovito zaobilazili, znamo da su neki čitali samo nastavke koji se odnose na prostor s kojim su nekako povezani, ali znamo da je bilo čitatelja koji su nas redovito pratili.

Brojčani pokazatelji

Bila je to najduža serija članaka u našem časopisu od njegova nastanka. U proteklih su 58 nastavaka otisnute 672 stranice s gotovo 1000 slika i crteža. Zahtijevalo je to mnogo putovanja i mnogo pješačenja jer je jedan od glavnih principa s kojima smo krenuli u ovu seriju, a koji na žalost nismo uspjeli do kraja ispuniti, bio u tome da se svaku čak i

AT THE END OF THE OLD CHURCHES SERIAL

This article concludes the serial of 59 articles about Early-Christian, pre-Romanesque and Early-Romanesque churches in Croatia, which are mostly situated in a wider coastal area and on islands. Over the past five years, 672 pages have been published with almost 1000 pictures and drawings, and 808 churches have been either presented or simply mentioned, out of which number 110 churches are still under roof and 345 are present as recognisable remains, while the former existence of the remaining churches can now only be proven through written records. This all points to an extraordinary abundance of sacred architecture in this relatively small area which had been, in antiquity and in the Middle Ages, a veritable link between major religious and political centres of the East and West. Nevertheless, this fact has not been sufficiently recognized in our immediate and more distant European surroundings, as demonstrated by numerous international presentations on the development of church architecture in which Croatia is most often completely neglected. This article also presents attempts that have so far been made to typify, classify and explain the existing sacred architecture heritage, as well as numerous observations made during the field study of most of the existing churches and ruins, and during analysis of an extensive number of scientific and technical papers and publications.

naznačenu crkvicu, posebno ako se pretpostavlja da od nje ima bilo kakvih tragova, pokuša pronaći i prepoznati ili pronaći mjesto na kojem se nalazila. Osim toga to je zahtijevalo proučavanje cijele jedne male biblioteke znanstveno-stručnih članaka i knjiga. Pritom valja istaknuti da su se podatci vrlo često razlikovali, a nerijetko bili i suprotstavljeni.

Pažljiviji su čitatelji možda uočili da smo na početku (*Građevinar*, 1/06.) najavili da ćemo pisati samo o predromaničkim i ranoromaničkim crkvama koje su inače i najzanimljivije zbog svoje izvornosti i raznolikosti. No od toga smo odustali već u prvom nastavku kada smo pisali o starim crkvama u Konavlima. Naime vrlo je teško razlučiti što točno pripada starokršćanskom razdoblju, a što su gradili novopridošli i potom pokršteni barbari. U nas su za razliku od okolnih područja, koja su za seobe naroda potpuno poharana i napuštena ili su se njihovi stanovnici po-

vukli u nepristupačne brdovite predjele, starosjedioci dugo međusobno živjeli jedni pokraj drugih, možda ne u prijateljstvu, ali u svojevrstnom suživotu. Romanizirano se stanovništvo povuklo u utvrđene obalne gradove i na otoke, a pridošlice su počele obrađivati okolno poljoprivredno zemljište. Štoviše mnogi su suvremeni povijesničari sve spremniji tvrditi da ni Salona, najveće vjersko i gradsko središte na ovim prostorima, nije zauzeta vojnim prodorom, već su je njezini stanovnici, baš kao što je to bio slučaj kod Narone, ostavši bez zaleđa i nužne opskrbe, jednostavno napustili. To dakako ne isključuje naknadne pljačke i razaranja.

U razdoblju nakon toga novi su se susjedi počeli međusobno upoznavati i trgovati, a onda je uslijedilo pokrštavanje i preplitanje koje je znatno poslije dalo i poseban zajednički jezik čiji se tragovi i danas uočavaju.

Poznato je da su već od 10. i 11. st. prezimena i imena u utvrđenim primorskim gradićima uvelike slavensizirana, a u tome je kršćanstvo imalo iznimno važnu ulogu. Nakon početnih razaranja gotovo da su nepoznata veća neprijateljstva između pri-

vojskovođa nebeske vojske), Bogorodica zamjenjuje Magnu Mater, a Sv. Vid zbog sličnosti imena slavenskog Svantevida. Sv. Juraj posredstvom će slavenskog Zelenog Jurja zamijeniti rimskog Silvana i vojničkog Mitru (borba sa životinjama),

sličnosti imena (Petrun) zamijeniti slavenskog Peruna, a tog će vrhovnoga slavenskog boga zamijeniti i Sv. Ilija čije se crkve često nalaze na vrhovima gdje udaraju gromovi [3].

Stoga su se često na istom prostoru, unatoč nasilnim prekidima, nastavljali kultovi istih svetaca. No valja istaknuti da taj proces nije bio jednosmjernan jer su u slavljenje pojedinih božanstava i svetaca utjecali i mnogobrojni drugi čimbenici, poput zavjetnih ili kulturoloških, ali i političkih jer su osvajači preko kultova, rušenjem tuđih i nametanjem svojih, nastojali na novom području nametnuti svoju vlast, o čemu su najsvježiji primjer događaji u Domovinskom ratu gdje su upravo crkve najviše stradale. Na ovim su prostorima Rimljani rušili ilirska svetišta, a kršćanstvo i ilirska i rimska, Slaveni kršćanska, a potom kršćani opet slavenska.

Treba još reći da jedan broj teoretičara drži da postoji neprekinuti kontinuitet između starokršćanskih i predromaničkih crkava, a iz antike uostalom potječe i pleterni reljef kojega se zbog brojnosti dugo držalo prepoznatljivom hrvatskom posebnos-

Crkva Sv. Jurja u Putalju iznad Kaštel Sućurca

došlica i starosjedilaca. Jedino se zna da je hrvatski knez Trpimir 846. i 847. ratovao s bizantinskim podanicima iz dalmatinskih gradova, osobito Splita i Trogira, te da je na Mljetu krajem 10. st. došlo do krvavoga obračuna nakon kojega je romanizirano stanovništvo napustilo otok ili je možda istrijebljeno [1].

Osim suživota vrlo je važno istaknuti da postoji kontinuitet sakralnih mjesta, u utvrđenim gradovima i još više u okolnom prostoru, gdje tragove svetišta i kulturnih mjesta treba tražiti i u poganskim ilirskim vremenima (možda i predilirskim), rimskim bogovima, ali i u slavenskoj mitologiji. Štoviše nerijetko se raspored kulturnih mjesta u prostoru može protumačiti poganskim religijama [2]. Tako će Sv. Mihovil zbog sličnih atributa (krila i vaga) često zamijeniti rimskoga boga Merkura (čest je na sajmišnim prostorima), ali i na mjestima vojnih obračuna (jer je i

ali zbog ubijanja zmaja i ilirska svetišta jer je zmija bila jedno od ilirskih božanstava. Sv. Petar će zbog

Ostaci starokršćanske crkve Sv. Petra na Lastovu

Tablica 1. Očuvanost i broj crkva opisanih u seriji o crkvenom graditeljstvu

Stanje očuvanosti	SK	PR	RR	Ukupno
Pod krovom	19	61	30	110
U ruševinama	189	122	34	345
Iz izvora ili pretpostavljena	166	146	41	353
Ukupno	374	329	105	808

Legenda: SK – starokršćanska, PR – predromanička, RR – ranoromanička

ću. Isto tako prilično je česta i neobična pojava da su se manje crkve gradile unutar prije srušenih starokršćanskih crkava (poput Šuplje crkve u Solinu), ponekad i u svetištu (primjerice: Sv. Petar u Ublima na Lastovu i Sv. Petar u Kanajtu na Krku). Stoga smo se odlučili da u seriju uključimo i starokršćanske crkve koje su se potom, sasvim razumljivo, pokazale i kao najbrojnije.

Za čitatelje smo pripremili i tablicu učestalosti pojedinih vrsta crkava, ali odmah ističemo da ona i nije najtočnija, posebno što su uključene i pretpostavljene crkve za koje je teško ustanoviti kojem razdoblju pripadaju. Ujedno je određeni problem predstavljala i činjenica što često na jednome mjestu ima više crkava. Primjerice u posebnom smo napisu predstavili i slavnu Eufrazijanu (baš kao i crkvu Sv. Dujma u Splitu i crkvu Sv. Donata u Zadru), ali iako se radi o crkvi koja je i danas u uporabi na tom se mjestu nalazi čak 5 različitih crkava, od kojih su 4 starokršćanske, a 1 predromanička (pretpostavljena kućna crkva Sv. Maura, dvojna bazilika, Predeufrazijana, Eufrazijeva bazilika i srušena predromanička crkva Sv. Andrije). Pritom se trebalo odlučiti je li riječ samo o jednoj crkvi koja je i sada pod krovom ili se radi o 5 različitih crkava, također pod krovom. Odlučili smo se za više crkava, a radi li se o crkvama u ruševinama ili crkvama samo u izvorima odlučili smo se i tu i drugdje razriješiti na temelju članaka, slika i bilježaka, posebno jer je vrlo teško razlučiti je li neka crkva, prije nego što je na njezinu mjestu izgrađena druga, bila potpuno srušena ili je samo preuređena i nadograđena. Ta-

kođer smo zanemarili činjenicu da su mnoge crkve nakon rane romaničke temeljito preuređivane i dograđivane.

Ostatci starijih crkava uz Eufrazijevu baziliku u Poreču

Bilo je i dvojba s temeljito restauriranim crkvama, poput Sv. Marije Male u Balama (koja je restaurirana na ruševinama) ili Sv. Martina u Pridrazi (miniranoj u posljednjem ratu i potom obnovljenoj), ali smo u takvim slučajevima postupili kao da je riječ o izvornoj crkvi pod krovom. Bilo je pomalo i neobičnih situacija. Primjerice crkva Sv. Dujma, jedna od najstarijih kršćanskih katedrala na svijetu, postala je kršćanska bogomolja vjerojatno tek polovicom 7. st, nakon što su iz mauzoleja izbačeni Dioklecijanovi ostatci i u njegov sarkofag smještene relikvije Sv. Dujma. Po našoj klasifikaciji, gdje smo nastanak starokršćanske crkve računali do provale Avara i Slavena, ot-

prilike početkom 7. st., ta bi crkva pripadala predromaničkom graditeljstvu iako je izvorna antička građevina s kraja 3. i početka 4. st.

Zbog svega toga tablica nije odveć precizna i može samo poslužiti kao informacija čitateljima s koliko smo se crkava bavili u ovoj seriji napisa. Moramo priznati da nas je broj crkava pomalo iznenadio. Posebno se to odnosi na ukupan broj starokršćanskih crkava kojih ima pod krovom 19

te još 189 s dokazanim i potvrđenim ostacima. Zaista je to mnogo i dokazuje da je po bogatstvu tih crkava naša zemlja, posebno šire primorsko područje s otocima, gdje se i nalazi više od 95 posto naših poznatih starih crkava, značajna i u europskim razmjerima. Izenadio nas je broj predromaničkih crkava kojih je 183 (ako zanemarimo broj od 146 pretpostavljenih i onih za čije se postojanje zna samo po pisanim izvorima), a to je znatno više od 130 koliko ih je svojedobno nabrojio Tomislav Marasović [4]. To je tim značajnije i kada se uzme u obzir već prije uočena nepouzdanost podataka tog autora za područje kvarnerskih otoka i Istre, posebno i stoga što u Istri ima

Crkva Sv. Dujma u Splitu

razmjerno malo predromaničkih, ali zato mnogo starokršćanskih i ranoromaničkih crkava. No svakako valja istaknuti da ukupan broj svih starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava od 808 zaista dojmljiv, a posebno 455 crkava za koje postoje materijalni dokazi i od kojih je 110 pod krovom.

Na kraju ovoga brojčanog pregleda valja istaknuti i neke regionalne posebnosti. Na području južne i srednje Dalmacije ima najviše predromaničkih crkava pod krovom, a najviše starokršćanskih crkava pod krovom ima na području Istre. Također je zanimljivo da u južnoj Dalmaciji (dakle izvan sastava srednjovjekovne Hrvatske) ima jako malo ranoromaničkih crkava, što bi moglo upućivati na određeno zaostajanje toga područja tijekom 11. st. Već je rečeno da na području Istre, koja je također (sve do 1945.) bila izdvojena iz hrvatskoga nacionalnog prostora, ima malo predromaničkih crkava. To neki tumače zadržavanjem antičkoga kontinuiteta u dijelu zaštićenih i neoštećenih obalnih gradova, ali i pomalo neobičnom praksom istarskih arheologa i povjesničara umjetnosti da jedan dio predromaničkih crkava

svrstavaju u ranu romaniku. Ipak čini se da je gradnja crkava u središnjem hrvatskome primorskom prostoru, barem između ušća Neretve i Zrmanje te na otocima, bila i tijekom starokršćanskoga, predromaničkoga i ranoromaničkog razdoblja nekako najpravnomjernija.

Interpretacija i tipologija starokršćanskih i predromaničkih crkava

Nastanak kršćanskog graditeljstva

Nema nikakve sumnje da je pojava kršćanstva snažno obilježila Rimsko Carstvo, što je inače uobičajen naziv za rimsku državu koju je 27. pr. Kr. utemeljio car August (27. pr. Kr. - 14.). To je Carstvo upravljalo svim državama na Sredozemlju, ali i keltskim područjima sjeverne Europe, a najveći je teritorij imalo za cara Trajana (97.-117.) koji je osvojio Armeniju i Mezopotamiju.

Istodobno se s Carstvom širilo i kršćanstvo koje je u više navrata bilo i okrutno proganjano. Ironija je u tome da je upravo kršćanstvo koje je napredovalo s pomoću latinskog jezika, te nije pridavalo važnosti lokalnim i jezičnim razlikama, pridonije-

lo romanizaciji i jačanju Rimskoga Carstva. Konstantin I. Veliki (306.-337.) Milanskim je ediktom 313. proglasio kršćanstvo vjerom, a potom je 330. unaprijedio Bizant u novu prijestolnicu koja se po njemu zove Konstantinopol. Iz tog je sjedišta istočnim i zapadnim područjima vladao drugi rimski car kada je posljednji car Zapadnog Rimskog Carstva zbačen 476. godine. Istočno je Rimsko Carstvo odnosno Bizant i dalje postojalo i postupno se smanjivalo, sve do 1453. kada su Turci osvojili Konstantinopol. Valja reći da je već 381. car Teodozije I. Veliki (379.-395.) proglasio kršćanstvo službenom rimskom religijom.

Konstantin I. Veliki (306.337) na mozaiku crkve Aje Sovije u Istanbulu

Kršćanstvo je u početku svoje obrede dovršavalo na tajnim mjestima, najčešće u posebno uređenim kućnim crkvama (domus ecclesiae) na rubovima gradova i pokraj termi, a nakon priznanja javila se potreba za posebnom građevinom koja bi odgovarala novoj religiji. Najprikladnijom je bila bazilika što se razvila od istoimenih rimskih građevina koje su služile kao sudnice i tržnice. Te su se prve crkve najčešće nastavljale na unutrašnje dvorište (atrij) i imale predvorje (narteks) te unutrašnji prostor na koji se nastavljalo svetište koje je završavao apsidom okrenutom pre-

ma istoku. Poslije se ispred prezbitarija razvio poprečno brod (transept). Broj je brodova uvijek bio neparan (od jedan do čak devet), ali ih je najčešće bilo tri, a srednji je redovito bio veći od bočnih koji su bili uži i niži. Brodovi su bile odijeljeni nizom stupova ili zidanih pilona koji su podupirali lukove ili kamene grede, a krovna je konstrukcija bila drvena i pokrivena crijepom. Od 5. st. počinje se srednji brod natkrivati bačvastim svodom.

Prva je i najpoznatija, a ujedno i najveća, bila stara bazilika Sv. Petra u Rimu koju je 326. izgradio car Konstantin I. Veliki na mjestu mučeništva toga sveca i apostola. Ostale su poznate bazilike Sv. Pavla (početak 4. st.) i Sv. Sabine (početak 5. st.) u Rimu te Sv. Dimitrija (5. st.) u Solunu i u Ravenni (početak 6. st.).

Za razliku od bazilikalnoga izduženog oblika crkve, u ranokršćanskom se građevinarstvu razvio i centralni tip, nastao po uzoru na kružne rimske hramove. Središnji je prostor imao kružni ili osmerokutni oblik obično natkriven kupolom. Oko središnjeg su dijela bila jedan ili dva prstenasta broda (deambulatorij) i taj je prostor bio niži od središnjeg tijela, obično natkriven ravnim ili svodenim krovom. Najstarija je takva crkva Sv. Konstanca u Rimu (340.), a najveća San Stefano Rotondo u Rimu (5. st.) s dvostrukim deambulatorijem. Među najpoznatijima je San Vitale (6. st.) u Ravenni.

U prvim su se godinama kršćanstva podjednako gradila oba tipa crkava i na Istoku i na Zapadu, s tim što su se centralne građevine češće rabile za krstionice, mauzoleje i memorije. Međutim izduženi je oblik bazilike postao omiljeni tip crkava i katedrala na zapadnom dijelu Carstva, a centralni je tip bio više zastupljen na Istoku, gdje je kupola nad središnjim dijelom, čak i kad se radilo o bazilikama, postala prepoznatljiv znak istočnih crkava. Najpoznatija je sva-

kako Aja Sofija u Carigradu (6. st.) izgrađena za cara Justinijana I. Velikog koja ima veliku kupolu (raspona 31 m) i dvije polukupole nad apsidama. Kupole su se često nastavljale na produženu kružnu osnovu (tambur), a na četvrtastu su se osnovu oslanjale preko pandantiva i trompa [5].

Nastanak kršćanskih crkava u Hrvatskoj

Kako je hrvatski prostor oduvijek bio vezan za zapadno kršćanstvo, u starokršćanskom razdoblju prevladavaju pravokutne bazilike s jednim ili tri broda. Centralnih je građevina bilo vrlo malo, posebno ako isključimo katedralu Sv. Dujma u Splitu koja je ionako građena prije priznavanja kršćanstva kao carski mauzolej. Stoga i nema pravih centralnih kružnih starokršćanskih građevina. Vjerojatno su jedine takve dvije građevine pronađene u Saloni, ali ni jedna nije bila kružnog oblika već u

apsidama, a gotovo da su zastupljene svi poznati tipovi crkava koji se sreću na području negdašnjega Zapadnoga Rimskog Carstva. Postoji nekoliko dokazanih kućnih crkava (Salona i eventualno Zadar i Poreč, a možda i Pula), a otkriveno je i mnogo dvojnih crkava, neovisno o tome jesu li bile spojene ili odvojene (Salona, Srima, Nezakcij, Pula, Poreč...). Za te se crkve vjeruje da je jedna služila za javne obrede, a druga kao memorija za svetačke moći, ali se ipak pouzdano ne zna njihova liturgijska namjena i potreba. No svakako valja istaknuti velike gradske bazilike kojih je bilo u gotovo svim biskupskim središtima (Naroni, Zadru, Skradinu, Rabu, Osoru, Poreču...). Pronađeno je i dosta trikonhosa (Sutivan, Pridraga, Bilice...), neobičnih jednobrodnih crkava s tri apside od kojih su bočne nasuprotne i koje su možda prethodile transeptu ili su iz njega proizašle. Ima dakako

Crkva Sv. Martina u Pridrazi

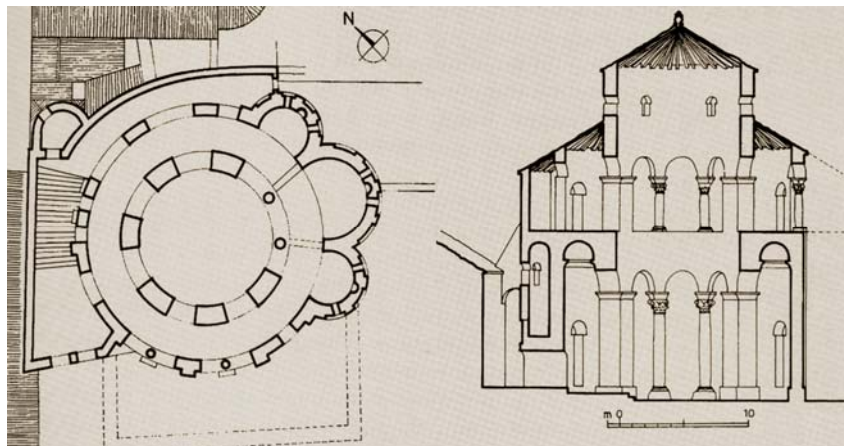
obliku grčkog križa s jednakim krakovima (križna crkva pokraj gradske bazilike u gradskome crkvenom središtu) ili približno kvadratnoga tlocrta (crkva na Gradini).

U nas su se uglavnom gradile bazilike, najčešće trobrodne s istaknutim

i mnogo crkava građenih u bizantskom razdoblju, najčešće se poznaju po apside koja je izvana poligonalna, a iznutra polukružna. Takvih crkava ima najviše pri brojnim utvrdama uzduž pomorskog puta, ali i mnogo raskošnih u Istri odakle su stigle

preko Ravenne, središta bizantskog utjecaja u Italiji.

No predromanika što je uslijedila bila je nešto sasvim drugo. Ona se inače naziva i barbarskom umjetnošću jer potječe iz doba prodiranja barbarskih plemena koja uglavnom s istoka dolaze u zapadnu Europu.

Tlocrt i presjek crkve Sv. Donata u Zadru

Graditeljska su to ostvarenja Ostrogota, Vizogota, Franka, Langobarda i Slavena. To je dakle vrlo heterogen stil s malo zajedničkih graditeljskih tipova i s mnoštvom posebnih, izdvojenih i regionalnih značajki. Ističe se određena dekorativnost, ali i nedostatak skulpture. Na zapadu se obično naziva prema najutjecajnijim narodima, pa se razdoblje od 5. do 8. st. naziva merovinškim (prema vladarima na području današnje sjeverne Italije, Njemačke, Francuske i Španjolske), u 9. i 10. st. karolinškim te u 10. st. otonskim (prema istoimenim vladarima u sadašnjoj Njemačkoj).

Na području se primorske Hrvatske (gdje predromanika počinje od 7. st.), posebno na prostoru današnje Dalmacije, zbog velike urbanizacije osjeća kasnoantički utjecaj. On postupno slabi i nestaje pa i dolazi do pojednostavnjenja, mijenjanja naslijeđenih oblika i stvaranja izvornih građevina. Sve su crkve građene od lomljenca (grubo lomljena kamena u debelom sloju morta), a veće su ug-

lavnom uzdužne, najčešće jednobrodne ili trobrodne. No pojavljuje se i mnogo centralnih građevina, od kojih je najpoznatija crkva Sv. Donata koja je najvjerojatnije, kao i mnoge druge, nastala po ugledu na oktogonalnu kapelu Karla Velikoga u Achenu, također građenu prema poligo-

(Joseph Strzykowski) te perzijskim (Luka Jelić).

Najzanimljivije su potpuno oprečne teze nastale u 20. st. Tzv. "barbarska" Strzygowskog iz 1926. temelji se na tezi o propasti antike i formiranju umjetnosti na prapovijesnom stvaralaštvu pridošlih slavenskih i germanskih plemena. Potpuno je suprotna teza danskog arheologa istraživača Salone Ejnara Dyggevea iz 1930. koji uzore ranosrednjovjekovnog crkvenog graditeljska pronalazi u kontinuitetu i tradiciji antičke umjetnosti. Između tih je suprotnosti Ljubo Karaman koji sve tumači potpunom slobodom periferijskog stvaralaštva i uspješno pobija sve jednoznačne izvore naše predromanike, poput bizantske, italske, maloazijske ili čak nordijske [6].

Stoga se može reći da dosad za našu predromaniku postoji nekoliko vrsta tipologija. Prva je Karamanova iz šezdesetih godina prošlog stoljeća koja spominje samo individualne spomenike, a slijedi Dyggeveova iz 1938. koja za sakralne građevine u Dalmaciji pronalazi antičke uzore. Treću je tipologiju razradio Tomislav Marasović 1978. koji je dokazao da postoje tri osnovna tipa predromaničkih građevina: centralne, longitudinalne i longitudinalne s kupolom. Daljnjom je razradom sve građevine klasificirao još u 16 specifičnih tipoloških skupina koje se međusobno razlikuju prema oblikovanju prostora, konstrukciji i rasporedu liturgijskih sadržaja (broju apsida i crkvenih brodova, raščlambi zidova i sl.).

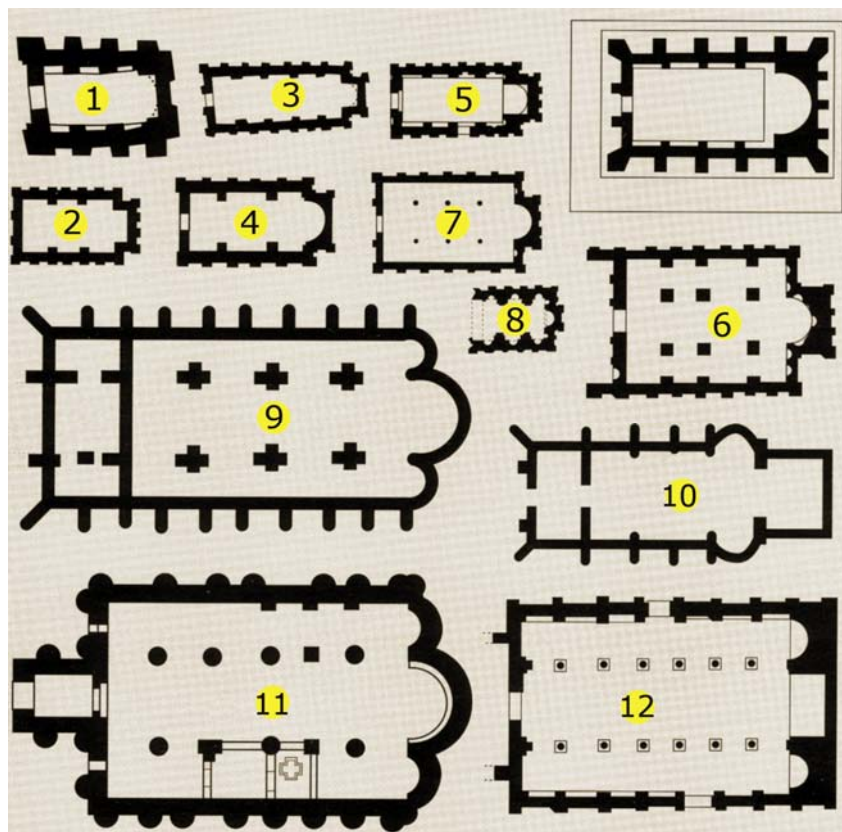
Od ostalih pokušaja klasifikacija valja spomenuti doprinos Nenada Preloga koji je dopunio Dyggeveovu tezu o kontinuitetu antike uvodeći pojmove "pasivne i aktivne negacije antike". Pritom bi "pasivna negacija" ili trošenje antičke baštine bilo razdoblje od 7. do 10. st., a 10. i 11. st. "aktivna negacija" odnosno kreativna negacija i stvaranje novoga tipa –

nalnoj crkvi San Vitale u Ravenni za Justinijanove vladavine u 6. st.

Valja još reći da se predromanika provlači kroz cijelo 11. st., obično izvan gradova i na otocima, a da se istodobno počinje razvijati rana romanika nastala pod velikim utjecajem benediktinaca koji u to doba masovno dolaze na naše područje.

Pokušaji tipoloških tumačenja

Zanimljivo da u nas i stariji i suvremeni autori za predromaniku često rabe izraz starohrvatska umjetnost ili starohrvatsko graditeljstvo, što se iako pomalo pretenciozno čak čini i ispravnim zbog raznolikosti i samosvojnosti te brojnih utjecaja s istoka i zapada. Inače je u prošlosti bogatstvo i stilska raznolikost naše predromanike i rane romanike najčešće tumačili stranim utjecajima, ponajprije bizantskim (svi stariji istraživači do Aloisa Hausera i Frane Radića), langobardskim (Ugo Monnoret de Villard), antičkim (Ćiril Metod Iveković), sirijskim i nordijskim

Tlocrt mauzoleja Sv. Anastazije u Marusnici pokraj Salone i tlocrti predromaničkih crkava u dalmaciji (1. Sv. Luka na Lastovu, 2. Gospa kraj mora na Čiovu, 3. Sv. Juraj na Putalju, 4. Sv. Petra na Priku, 5. Sv. Nikola u Dubrovniku, 6. Sv. Stjepan u Solinu, 7. Sv. Barbara u Trogiru, 8. Sv. Mihajlo u Stonu, 9. Sv. Spas u Cetini, 10. bazilika Stupovi u biskupiji, 11. katedrala u Biogradu, 12. Sv. Petar i Mojsije u Solinu)

romanike. Valja spomenuti i doprinos Ive Petriciolija koji je analizom graditeljskih i kiparskih značajki točno odredio razdoblje rane romanike (druga polovica 11. i prva polovica 12. st.), ali i razgraničio pojmove "starohrvatski" kao kulturno-povijesni, a "predromanički" kao stilsko-umjetnički. Ističemo i pokušaj Radovana Ivančevića da raščlanjenost unutrašnjih zidova nišama upotrijebi kao jednu od mogućnosti klasifikacije, neovisno o veličini i o tome radi li se o centralnim ili longitudinalnim crkvama.

Valja svakako istaknuti i doprinos Stjepana Gunjače koji je nadopunio istraživanja don Frane Bulića i Ljube Karamana te inzistirao na razlici starohrvatskog graditeljstva u zaleđu od graditeljstva romanskih gradova. Andre Mohorovičić je izradio tipolo-

logiju "pučkoga" graditeljstva Istre i Kvarnera, a Branko Fučić je na tom području unaprijedio ispitivanje glagoljske epigrafike, ali i spoznaje o fresko slikarstvu. U posljednje su se vrijeme mnogi povjesničari umjetnosti specijalizirali za pojedine spomenike, regije, tipologiju, dataciju stilova i radionica te funkciju pojedinih građevina i njihovih dijelova. U tome su se posebno istaknuli Vladimir Goss (grupa kraljevskih crkava), Igor Fisković (odnos antičkih i predromaničkih crkava izvan naselja), Nikola Jakšić (skulptura gradskih i seoskih radionica), Miljenko Jurković (pojava i razvoj *westwerka*), a značajne su doprinose dali Joško Belamarić, Željko Rapanić, Ante Milošević i mnogi drugi. Kreativnim su se konzervatorskim zahvatima posebno istaknuli Željko Peković i Ivan Matejčić [6], [8].

Spominjemo još jednu tipologiju što ju je izveo Gojko Subotić u jednom srednjoškolskom udžbeniku, a gdje su sve crkve grupirane prema tlocrtima izvedenima iz kruga, kvadrata ili pravokutnika. Ta je knjiga istodobno i zanimljiv primjer metode srpske historiografije gdje se govori o hrvatskoj graditeljskoj i umjetničkoj baštini od 9. do 15. st., a da se pritom u prvih 36 stranica uopće ne spominju ni Hrvati ni bilo što hrvatsko i gdje se u Primorju spominju samo "Sloveni" [8], [9].

Neke hrvatske posebnosti

Ipak sve te klasifikacije ne mogu objasniti pojavu mnogih crkava s kružnom osnovom, a posebno desetak šesterokonznih čije je postojanje potvrđeno. Riječ je Sv. Trojstvu u Splitu (sačuvana u cijelosti), Stomorici u Zadru, Kašiću, Pridragi i Bribiru te u Trogiru, Zadru (Sv. Kerševan), Kakmi i Brnazama o kojima

Crkva Sv. Trojice u Splitu

postoje samo pisani tragovi. Sve su one vjerojatno građene u 9. st., ali su im namjena i nastanak ipak nepoznati. Ne treba međutim zaboraviti ni jajoliku crkvu u Škabrnji, ni okruglu crkvu Sv. Marije u Malom Ižu, a ni Sv. Pelegrina na Dugom otoku i Sv. Jurja u Rovanskoj koje su vjerojatno građene istodobno. Tu su i crkve trokonznog i križnog tlocrta (Sv. Ni-

kola kraj Knina, Sv. Donat i Sv. Krševan na Krku, Sv. Križ u Ninu i dr.) koje su ipak nastale znatno poslije.

Ipak zbuñuje velika skupina šesteroapsidnih crkava koje se nalaze u gradovima Zadru, Trogiru i Splitu te u njihovu zaleđu, a gotovo su sigurno građene u 9. st., za jakoga karolinškog utjecaja u Hrvatskoj, posebno što sve imaju kupolu, često i s tamburom, a to opet upućuje na bizantsko podrijetlo. Tvrdnje da su nastale po ugledu na zadarsku krstionicu ne djeluju previše uvjerljivo, kao ni da su građene uz samostane ili uz kraljevske i kneževske dvorove. Još su tajanstvenije osmerokonhne crkve (u Ošlju, vjerojatno Bribiru, a možda i Biskupiji kod Knina) koje su prava svjetska rijetkost i nastanak kojih je potpuna zagonetka, posebno stoga što je crkva nepoznatog titulara u Ošlju (kao i Stomorica u Zadru) imala, kako se čini, zapad-

Predromanička crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine

no zdanje (*westwerk*) što je nesumnjivi franački utjecaj. O tim crkvama naši arheolozi i povjesničari umjetnosti još duguju neko suvislo objašnjenje. Možda postoji neka veza s trikonhosima kojih ima i u predro-

maničkom razdoblju, uostalom to je po svojoj prilici bila i slavna crkva Sv. Spasa na Cetini.

Nastanak je tridesetak južnodalmatinskih longitudinalnih crkava s malom središnjom kupolom sasvim sigurno bizantski tipološki uzorak (najpoznatiji je takav primjer Sv. Petar na Prikru u Omišu), ali takvih crkava, posebno s kupolom tipa *guincunx*¹, ima i u ranoj romanici (Sv. Mikula u Splitu, Sv. Mihajlo u Stonu i Sv. Petar u Dubrovniku te crkva iz 11. st. ispod sadašnje dubrovačke katedrale). Dokumentirano je i suvislo objašnjen franački utjecaj na dio crkava s rudimentarnim *westwerkom* (zvonnicima ili ulaznim prigradnjama na zapadnom pročelju) kao što je to slučaj s crkvama Sv. Spasa, Lopuškoj glavici u Biskupiji, Sv. Lovri u Zadru i sl. Valja posebno izdvojiti dvoapsidne crkve kojih je najviše pronađeno u Istri, ali i na Cresu (Sv. Platon) i Zadru (Sv.

¹ Obrazac s četiri točke koje naznačuju kvadrat, a peta je točka u središtu. Ime potječe od rimskog novčića koji je vrijedio pet dvanaestina (*quinque + uncia*), a između ostalog čest je obrazac u graditeljstvu (za središnje prostore), heraldici i sađenju voćaka.

Petar Stari). Tu je najznačajnije otkriće središnje male niše između apsida u crkvi Sv. Marije Male u Balama kao graditeljsko i liturgijsko središte crkvenoga prostora. Dosad se vjerovalo da su dvoapsidne crkve svojevrsni odjek starokršćanskih dvojnih crkava i da je namjena apsida bila različita, a sa središnjom makar i minijaturnom apsidom sve ima drugi smisao.

Unutrašnjost dvoapsidne crkve Sv. Marije Male u Balama

Ne zna se ipak što je bio razlog nastanka mnoštva crkava s upisanim apsidama na području Istre, a takve se crkve grade još iz najstarijih vremena i protežu sve do rane romanike, a i poslije, s kraćom iznimkom za pojačane bizantske gradnje. Takvih je crkava u ostalim dijelovima Hrvatske vrlo malo i u starokršćanskom (crkva u Stobreču, crkva Gaj u Novalji na Pagu...) i u kasnijem razdoblju (Sv. Nediljica i Sv. Lovro u Zadru te Šuplja crkva u Solinu). Za istarsko je područje to pokušao učiniti Branko Marušić [10], ali je osim dragocjenog i iscrpnog pregleda komplicirana metodologija klasifikacije znatno otežala bolje razumijevanje.

Posebna su priča pseudobazilikalne crkve koje samo izgledom krova daju privid bazilikalnog izgleda, a zapravo se radi o jednobrodnim bačvastu presvođenim crkvama koje su natkrivene dvostrešnim krovom, a samo su dijelovi bokova pokriveni nižim strehama. To su crkve u Igranama te u Pučićima i u Bolu na Braču u Starom Gradu na Hvaru i na otoku Sušcu. Vjerojatno su nastale iz potrebe malih i siromašnih sredina

da svojim crkvama daju veću važnost i tobožnju monumentalnost. Valja posebno istaknuti i osobit srednjodalmatinski "brački" tip crkava s raščlanjenom unutrašnjošću, ali i poseban "zadarski" tip starokršćanskih crkava s preciznim odnosima glavnoga i pobočnih brodova [6], [7]. Nije nevažna ni skupina crkava koju istraživači ranosrednjovjekovne baštine nazivaju "grupom kraljevskih crkava" (Goss), "vladarskom predromanikom" [4] ili "vladarskom predromaničkom skupinom" [11]. Radi se o skupini monumentalnih crkava, posebno za doba u kojem su nastale, a glavno su im obilježje zaobljeni potpornji, zapadna zdanja (*westwerce*), troapsidna svetišta i bogat crkveni namještaj. Podizali su ih u 9. st. hrvatski vladari i drugi visoki dostojanst-

i ranoromaničkih crkava na kopnom području Hrvatske. Pritom je Lobar, gdje su pronađene čak tri a možda i četiri starokršćanske i predromaničke crkve, znakovita iznimka. Držimo da objašnjenje kako je taj kraj temeljito poharan tijekom seobe naroda nije potpuno, o čemu svjedoči i susjedna Slovenija koja je također poharana, ali su se kršćanske zajednice povukle u nepristupačne brdske predjele. Stoga valja tragove starih crkava potražiti u brdskom masivu oko Požeške kotline te na Kalniku, Ivanšćici i Medvednici, a možda i u brdovitim južnim predjelima. Isto bi tako trebalo pojačati arheološka istraživanja u negdašnjim biskupskim središtima jer nije izvjesno da su tragovi negdašnjih katedrala i crkava netragom nestali i vjero-

sinonimi – starokršćanski i ranokršćanski. Opredijelili smo se, doduše ne odmah na početku, za starokršćansko crkveno graditeljstvo iako bi možda ranokršćansko bilo preciznije, a slično se piše i na mnogim drugim jezicima (primjerice eng. *early* umjesto *old*). Međutim početak se predromanike u nas zbog nešto kasnije seobe naroda računa nešto iza ostalih zemalja Zapadne Europe (od 7. umjesto 5. st.). Istarski povjesničari umjetnosti taj problem rješavaju tako što bizantsko graditeljstvo, posebno ono iz vremena Justinijanove rekonkviste, računaju kao posebno i odvojeno, različito od ranokršćanskog. Odlučili smo se stoga za naziv starokršćansko koje obuhvaća cijelo razdoblje od nastanka kršćanstva pa sve do predromanike, dakle razdoblje koje obuhvaća sve crkve od početnih i ilegalnih pa do dolaska Avara i Slavena. Pojednostavnjeno rečeno, ranokršćansko je graditeljstvo samo dio starokršćanskog.

Čitajući brojne članke i knjige uočili smo relativno često nepoznavanje nekih graditeljskih pojmova, posebno brkanje lukova i svodova. Najmanji je problem bio relativno često poistovjećivanje žbuke i morta, ali smo se u jednom slučaju znatno namučili u potrazi za značenjem pojma "baldehinski svod". Poznato je da postoji nekoliko vrsta svodova, kao što su bačvasti, križni, križno-rebrasti, zvjezdasti, mrežasti, lepezasti i zrcalni te kupola koja je svod u obliku šuplje polukugle. Osim kupole u crkvama o kojima smo pisali rabili su se samo bačvasti (povezani prostor između zidova ili stupova koji tvori kontinuirani polukružni svod) i križni svodovi koji nastaju poprečnim presijecanjem dvaju bačvastih svodova. Kako se križno-rebrasti svod sa šiljastim lukovima, a koji bi možda sličio "baldehinskom svodu", pojavljuje tek u doba gotike, tražili smo objašnjenja na crtežima i fotografijama i ustanovili da se ipak radi o "jednostavnom" bačvastom svodu.

Sadašnja crkva Sv. Marije Gorske u Loboru

venici u političkim središtima hrvatske države (okolica Knina i Zadra), a ujedno svjedoče o ranoj kristijanizaciji pod franačkim utjecajem unatoč bizantske vrhovne vlasti. O tome posebno svjedoče crkve posvećene franačkim svecima: Sv. Marta u Bijaćima, Sv. Martin uz dvor kneza Mislava te Sv. Asel, Sv. Krševan, Sv. Macela u Ninu i dr.

Ipak najveća je tajna našega sakralnog graditeljstva nepostojanje tragova starokršćanskih, predromaničkih

ratno su skriveni pod zemljanim nanosima. Ipak nedostatak starih crkava na području Gorskog kotara, Like i Korduna možda upućuje i na nešto kasnije pokršćavanje.

Neka uzgredna zapažanja

U pripremanju ove serije sreli smo se s mnogo raznovrsnih problema. Jedan je od njih bio i pitanje terminologije. Odmah smo uočili da se neselektirano, čak i u istim tekstovima, dva izraza upotrebljavaju kao

Poznato je da je pilastar četvrtasti stup prislonjen na zid ili zidani pilon, zapravo svojevrsni polustup, ali što bio trebao značiti "polupilastar" koji smo sreli u nekoliko navrata zaista nismo uspjeli shvatiti. Možda se mislilo na lezenu, ali tu se onda radi o ukrasnom elementu bez ikakvih nosivih funkcija.

No sve se to može objasniti nehotičnim previdima ili greškama, ali zbunjuje relativno često nepoznavanje liturgijskih običaja i njihovih promjena. Ipak bi to trebala biti temeljna izobrazba svih koji se bave ranom kršćanskom arheologijom i poviješću crkvenoga graditeljstva. Vrlo je važno znati kada su se i u koje vrijeme održavala misna slavlja, ali i drugi obredi poput krštenja, ali i mjesto gdje su u crkvi stajali katekumeni (pripravnici za krštenje), ali i žene koje su i danas ponegdje odvojene od muškaraca. Mi to dakako nismo znali, ali smo ipak mogli uočiti da to ne znaju ni mnogi koji su o tome pisali. Pretpostavili smo da laicima u svim starokršćanskim, predromaničkim, a možda i ranoromaničkim crkvama nije bio dopušten ulaz u svetište (osim u iznimnim situacijama), baš kao što je to i danas slučaj u pravoslavnim crkvama. Kada se pogledaju neznatne dimenzije mnogih naših predromaničkih crkava, može se pretpostaviti da su gotovo svi vjernici obred slušali izvan crkve u kojoj je bilo prostora samo za odblance. Vjerojatno su obred mnogi pratili izvana, baš kao i danas za procesija u neke manje i udaljene crkve. Upravo su zato zbog nevremana i nastajali natkriveni trijemovi (lopice na istarskom području).

Vjerujemo da bi poznavanje takvih "sitnica" pridonijelo boljem poznavanju crkvenih sadržaja i njihovu prepoznavanju. Uostalom promjene liturgijskih običaja u 9. i 11. st. znatno su pomogle našoj arheologiji jer su se smanjivale i postajale prozračnije oltarne pregrade, a njihovi su se dijelovi, zbog vjerovanja da se pos-

većeni predmeti ne smiju bacati, potom kao spoliji ugrađivali na druga mjesta u crkvi. Tako je i sačuvana i poslije pronađena slavna Bašćanska ploča, prvi dokaz naše pismenosti. Upravo su dijelovi oltarnih pregrada često i jedini tragovi negdašnjih crkava.

Bolje poznavanje liturgijskih običaja onemogućilo bi Mladena Pejakovića da se toliko razigra u svojim geometrijskim istraživanjima predromaničkih crkava i dokazivanju da su one svojevrsni kalendari jer što, primjerice, znači traka sunce na oltaru u podne određenog dana ako u crkvi nema nikoga. No njegovu je teoriju pobio dubrovački kapetan Andro Ničetić koji je upozorio da je 1582. u reformi kalendara preskočeno 10 dana pa da su stoga sve izvedene geometrijske interpretacije netočne. Ipak valja istaknuti da su se prema suncu ravnale sve građevine od najstarijih vremena i da vjerojatno valja i takve mogućnosti uzeti u obzir.

Orijentacija svetišta prema izlasku sunca uključena je u mnoge religije pa tako i u kršćanstvo. U udžbenicima obično stoji da su sve crkve na Istoku bile uvijek okrenute prema izlasku sunca, što je i danas slučaj u pravoslavnoj crkvi, a da je na Zapadu to postalo pravilo tek u 7. st. i da se gubi tek u renesansi. Naše iskustvo pokazuje da su osim prvotnih kućnih crkava sve naše crkve okrenute prema istoku, a iznimka je samo crkva Sv. Angeze u Betigi u Istri pa je ta crkva ili mnogo mlađa li joj je krivo određeno svetište. Stoga je pravilna orijentacija jedan od uvjeta prepoznavanja tragova neke stare crkve. Inače mnoge naše crkve imaju otklon prema jugoistoku što je posljedica pružanja dinarskog gorja, takve orijentacije starih rimskih gradova ili centurijacije polja, a možda i potrebe da se svetište okrene prema Betlehemu, mjestu Kristova rođenja. Postoji i mogućnost da su se orijentacije crkava mijenjale ovisno

o tome u koje su se doba godine počele graditi i gdje se u tom trenutku sunce izlazilo [12].

Tijekom naših često i neuspješnih potraga za nekim crkvama uočili smo da se o položaju i označivanju ostataka starih crkava najmanje brinu u Istri i na otoku Cresu, što je šteta jer dosta imaju što pokazati. Ujedno smo uočili da su mnogi istraživači pisali o crkvama na osnovi starih zapisa koji više nemaju potvrde na terenu. Uostalom do mnogih se crkava na Cresu i ne može doći jer su stare staze pregrađene brojnim žičanim ogradama za ovce. Takvih problema nema u Istri, pa određenu nebrigu o sakralnoj baštini valja potražiti u činjenici da takvih crkava imaju zaista mnogo. Uostalom crkve na našem najvećem poluotoku morali smo opisivati u čak 9 nastavaka.

Za kraj bi trebalo nešto reći i o žalosnom stanju današnje Salone, najvrjednijega hrvatskog arheološkog nalazišta te mjestu koje poslije Rima ima najviše zabilježenih starih crkava. Iako se Salona istražuje već gotovo dva stoljeća, još su mnogi središnji dijelovi neistraženi, štoviše tamo su posađene vinova loza i smokve koje imaju duboko korijenje pa dodatno oštećuju tragove eventualnih građevina. Osim toga na arheološkom se području i dalje gradi jer smo uočili i neke najnovije stambene zgrade. Štoviše svojedobno je jedna cesta prošla preko rimske nekropole koja je potom zatrpana.

Vjerujemo da bi Hrvatska trebala konačno potpuno zaštititi to svoje najvrjednije nalazište, potpuno ga istražiti i konzervirati te ponuditi posjetiteljima kojih ionako, osobito stranih, ima dovoljno. Salona je predugo uništavana, njezino je kamenje odvozilo i u Veneciju pa se sada očekuje da se barem preostalo sačuva i zaštititi. Ovako se posjetiteljima nude samo rubni dijelovi i negdašnje nekropole izvan gradskih zidina – Marusinac, Kapljuč i Manastirine.

Staro crkveno graditeljstvo u Hrvatskoj golemo je bogatstvo i vrijednost koja je u inozemstvu slabo poznata, osim možda Eufrazijane u Poreču i

Andréa Malrauxa da u svoju glasovitu antologiju svjetske skulpture *Le musée imaginaire* uvrsti ove figuralne prikaze iz Kristova života [6].

diteljstva, a osim toga arheolozi i graditelji vrlo se često sreću na mnogim gradilištima pa je ova serija o starokršćanskom, predromaničkom i ranoromaničkom crkvenom graditeljstvu bila svojevrsan doprinos boljem poznavanju graditeljske povijesti.

Krešimir Regan, Branko Nadilo

LITERATURA

- [1] Fisković, I.: *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, (1980.), 5, str. 513-526
- [2] Belaj, V.: *Sadržajne i povijesne odrednice razvoja i istraživanja pučke pobožnosti*, Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001., str. 381-392
- [3] Badurina, A.: *Hagiotopografija Hrvatske*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti (2003.), 27., str. 305-310
- [4] Marasović, T.: *Graditeljstvo starohrvatskog kruga u Dalmaciji*, Književni krug, Split, 1994.
- [5] Kapitanović, V.: *Kršćanska arheologija*, Franjevačka provincija presvetog otkupitelja, Split, 2006.
- [6] Ivančević, R.: *Interpretacije predromaničke umjetnosti*, Rano doba hrvatske kulture, HAZU i AGM, Zagreb, 1997., str. 417-442
- [7] Marasović, T.: *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, JAZU, Arhitektonski fakultet Zagreb, Centar za arhitekturu i urbanizam, Split-Zagreb, 1978., str 5-129
- [8] Ivančević, R.: *Predromanička arhitektura raščlanjena nišama – kontinuitet antike*, Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Radovi sa znanstvenog skupa 6.-8. listopada 1992., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996., str. 75-86
- [9] Subotić, G.: *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1963.
- [10] Marušić, B.: *Istarska grupa sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Historia Archaeologica* (1974.), sv. 1-2., str. 7-190
- [11] Jurković, M.: *Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromaničkom*, *Starohrvatska prosvjeta* III. (1995.), 22., str. 55-80
- [12] Piplović, S.: *Razmatranja o orijentaciji starohrvatskih crkava u Dalmaciji*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. (1995.), 21., str. 171-180

Dio biskupskog središta u Saloni (u pozadini zgrade Solina i Splita)

katedrale Sv. Dujma u Splitu. Tko primjerice u svijetu zna, osim uskog kruga stručnjaka, da je Sv. Donat u Zadru nastao po ugledu na dvorsku kapelu u Achenu i da je druga po veličini crkva u svijetu izgrađena u 9. st. Osim toga ona je izvorna i po tome što ima tri apside te prstenasti brod na katu. O tome donedavno nije bilo spomena čak ni u znanstvenim publikacijama.

Poznato je da u predromanici nije bilo ljudskog lika nego su dominirali ornamenti i simbolični likovni motivi. Stoga je pojava ljudskog lika jedan od glavnih podataka za određivanje početaka rane romanike. U stručnoj se literaturi ističu dva primjera – jedan iz Cividalea u Italiji, a drugi iz crkve u Saint-Genis-Fontainesu iz 1020. u Francuskoj. Stoga bi budući prikazi romaničke skulpture svakako trebali uključiti lik hrvatskog vladara iz Splita i dvije ploče oltarne pregrade iz crkve Sv. Nediljice u Zadru iz druge polovice 11. st., posebno i zbog veličine jer su spomenuti fragmenti od tridesetak centimetara, a zadarske su oltarne ploče visoke gotovo metar i duge dva metra. To je vjerojatno potaknulo slavnog

Umjesto zaključka

Još kada smo započinjali ovaj višegodišnji prikaz crkvenoga graditeljstva u Hrvatskoj znali smo da na kraju nećemo ništa ponuditi kao zaključak. Malo prije smo istaknuli koliko su bilo kakvi zaključci i klasifikacije u ovako složenoj materiji i uzaludni i pogrešni. Za tako je nešto potrebno mnogo više stručnog znanja i usporednog proučavanja crkvenoga graditeljstva toga razdoblja u susjednim i ostalim zemljama. Naš je jedini cilj bio da na jednome mjestu prikazemo dosad prikupljeno znanje iz jednoga područja arheologije koje je relativno najbolje istraženo. To nije mogao učiniti nitko od naših stručnjaka jer su svi okupirani vlastitim područjima i istraživanjima. Osim toga ponudili smo ono na što bi se malo tko od njih odlučio – posjetiti i snimiti sva mjesta o kojima se govori.

Na kraju i odgovor na jedno pitanje koje smo često slušali: Zašto jedna čisto arheološka i konzervatorska tema u stručnom građevinskom časopisu? Ponajprije radi se o građevinama koje su nesumnjivo utjecale na razvoj našega cjelokupnoga gra-